

Chalupa, Aleš

Gnosticismus – jeho počátky a zdroje; Základní typologie gnostických systémů

In: Chalupa, Aleš. *Gnosticismus*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2013, pp. 27-38

ISBN 978-80-210-6507-9; ISBN 978-80-210-6510-9 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/128603>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

3. Kapitola

Gnosticismus – jeho počátky a zdroje; Základní typologie gnostických systémů

Hledání odpovědi na otázku vzniku gnosticismu rezonuje v badatelském prostředí od doby samotných počátků jeho vědeckého studia v průběhu 19. století. Jde o problém kontroverzní povahy, který doposud nebyl zcela uspokojivě vyřešen. Nalezená odpověď má totiž nezřídka mnohem zásadnější přesahy, které se úzce dotýkají názorů jednotlivých badatelů ohledně povahy gnosticismu a jeho postavení mezi náboženskými směry antického světa.

Situaci se v této oblasti, která se vyznačovala velkým množstvím vzájemně soupeřících koncepcí, pokusil v roce 1966 vyřešit speciální kongres, svolaný do italské Messiny, zaměřený právě na otázku okolností a historických podmínek vzniku gnosticismu. Účastníci kongresu rovněž usilovali o terminologické vyjasnění některých výrazů, které byly v různých badatelských okruzích používány různým, často vzájemně neslučitelným způsobem. Závěrečné usnesení nabídlo následující terminologické vymezení:

- **Gnóze:** poznání božského tajemství a skutečné povahy kosmických procesů vyhrazené pouze užší elitě.
- **Gnosticismus:** systémy 2. a 3. století n. l., ve kterých se uplatňuje specifický typ gnóze vyznačující se především představou o existenci božské jiskry v člověku, jež musí být zachráněna a navracena zpět do božského světa, ze kterého vzešla. Uvědomění si božské podstaty je důsledkem lidského procitnutí, které je způsobeno spásonosným účinkem vyjeveného poznání. Toto poznání je zjeveno Spasitelem, který hraje roli posla vyslaného Nejvyšším Bohem. Existence materiálního světa je důsledkem pádu části božského světa do hmoty, svět je stvořen Démiurgem, nižší a nevědomou božskou (nebo démonickou) bytostí.
- **Pregnosticismus:** existence rozličných motivů a témat, které se později objevují v gnosticismu, ale nevytváří gnostické systémy těch charakteristik, které byly nastíněny výše. Podle názoru badatelů sem obecně patří některé proudy židovské

apokalyptiky, doložitelné například v kumránských svitcích nebo v některých farizejských hnutích a reagující na napjatou situaci v Judeji před a po roce 70 n. l.

- **Protognosticismus:** esenciální rysy gnosticizmu existující již v období před 2. stoletím n. l. a také paralelně s velkými gnostickými systémy pozdní antiky. Existence těchto gnostických rysů je povětšinou nacházena v textech starověkého Íránu nebo Indie a také v prostředí některých řeckých filosofických systémů, např. v platonismu nebo v orfismu.

Otázka vzniku gnosticizmu však na kongresu vyřešena nebyla, neboť navržené terminologické „vyjasnění“ usilovalo o zahrnutí vzájemně neslučitelných badatelských náhledů. Problém počátků gnosticizmu naráží na zjevnou troskovitost dochovaných historických pramenů, které jsou navíc ve své většině jen obtížně datovatelné. Navržené metody oscilují mezi dvěma odlišnými přístupy, jak podmínky a okolnosti vzniku gnosticizmu konceptualizovat. První z nich, nejmarkantněji spojená s badateli působícími v rámci nábožensko-dějinné školy (**Wilhem Bousset, Richard Reitzenstein, Rudolf Bultmann**), aplikuje historicko-genealogický přístup. Usiluje o nalezení prvotní formy gnosticizmu (protognosticizmu), ze které může být odvozován jeho pozdější vývoj. Druhá metoda popírá užitečnost historicko-genealogického bádání, neboť nepředpokládá, že by gnosticismus jako náboženský fenomén měl jediný počátek, jakýsi bod nula, ze kterého vychází a odkud lze mapovat jeho vývoj. Tento přístup je spojen především s prací **Hanse Jonase**, který gnosticismus pokládal za reakci na konkrétní historickou krizi identity a sociálního zakotvení starověkého člověka. Tato krize měla vést k nezávislému vzniku mnoha skupin, jejichž pojičkem byla právě nutnost pomoci radikálně nového výkladu světa řešit neuspokojivou existenci člověka v pozdně antickém světě.

Další stěžejní otázkou, která se promítá do mnoha, pokud ne do všech diskuzí, ohledně vzniku gnosticizmu, je otázka vztahu gnosticizmu a křesťanství. Tendence, které se pak v této diskuzi objevují, nemusí být vždy čistě akademické. Gnosticismus byl předmětem křesťanské polemiky, a to proto, že s ním sdílel jak společné prostředí, tak mnohé z motivů a témat, které byly rovněž předmětem zájmu prvních křesťanů. S jistou mírou zevšeobecnění lze v této oblasti vysledovat čtyři rozdílná pojetí vzájemného vztahu gnosticizmu a křesťanství, která vychází z odlišné chronologie vzniku gnosticizmu a jejichž oprávněnost je prokazována zdůrazňováním významu rozdílných textů.

1. **Gnosticismus jako křesťanská hereze.** Badatelé hájící představu gnosticizmu jako křesťanské hereze jej pokládají za druhotný náboženský fenomén, který je pozdní a zcela závislý na existenci křesťanství. Hlavním podpůrným argumentem jsou zprávy křesťanských hereziologů, kteří počátky gnosticizmu spojují s posta-

vou Šimona Mága, a texty tzv. valentinovské gnóze, která se vyznačuje výrazným zapojením křesťanských prvků (patří sem např. *Evangelium pravdy* nebo *Filipovo evangelium*).

2. **Gnosticismus jako jedna z forem raných křesťanství.** Z této perspektivy je gnosticismus pokládán za jednu z autonomních větví raných křesťanství, jejíž existenci dosvědčuje například (údajná) polemika Pavla z Tarsu s gnostiky v Korintu nebo myšlenky obsažené v kanonickém *Janově evangeliu*. Dalšími podpůrnými texty jsou především traktáty s vazbami na ježíšovskou tradici, jako jsou například *Tomášovo evangelium* (sbírka Ježíšových výroků) nebo *Mariino evangelium*.
3. **Gnosticismus jako předkřesťanský a protokřesťanský fenomén.** Badatelé prosazující tuto vizi gnosticismu nepopírají, že gnosticismus s křesťanstvím v období jeho formativní fáze soupeřil a že jej významným způsobem ovlivnil, pokládají jej však za starší fenomén, který svůj původ odvozuje z nekřesťanských (a tedy i předkřesťanských) kořenů. Texty, které byly v tomto ohledu zmiňovány k podpoření opodstatněnosti tohoto náhledu, jsou např. *Tajná kniha Adamova*, některé pasáže z *Tajné knihy Janovy* a mandejské texty (*Ginza* – „poklad“).
4. **Gnosticismus jako nezávislá náboženská tradice zcela odlišná od křesťanství.** Z této perspektivy je gnosticismus pokládán za svébytný náboženský systém, jehož kontakty s křesťanstvím zůstaly pouze okrajové. Existence samostatného nábožensko-filosofického proudu je obvykle hájena na základě četby textů tzv. setovské gnóze (části *Tajné knihy Janovy*, *Podstata archontů* atd.).

Nález gnostické knihovny z Nag Hammádí způsobil, že v současné badatelské diskuzi se do pozadí dostaly ty přístupy, které chápaly gnosticismus jako sekundární křesťanskou herezi (č. 1) nebo jako produkt „orientálního synkretismu“ (č. 3). V praxi nabyly vrchu hypotézy, které převážně zdůrazňují vliv judaismu na formování gnosticismu. Kořeny gnosticismu tak leží buďto v některých proudech poexilního židovského náboženství, nebo právě v protižidovské polemice, která se odehrávala v době vyčleňování křesťanství jako svébytného náboženského systému. Situace však navzdory letitému úsilí badatelů zůstává nepřehledná.

Počátky gnosticizmu: nástin

Přestože patrně nemá žádný smysl vytvářet podrobnější chronologická schémata vzniku gnosticizmu, jsou rozlišovány přinejmenším tři fáze jeho existence, které můžeme alespoň v hrubých rysech zachytit v našich historických pramenech.

1. Raná fáze existence gnosticizmu (spornou otázkou zůstává, do které doby by měla být tato raná fáze kladena, v čemž neparuje mezi badateli sebemenší jednota).
2. Období tzv. „velkých gnostických systémů“, které působily v průběhu 2. a 3. století n. l. a jejichž texty se — alespoň částečně — dochovaly mezi rukopisy z Nag Hammádí.
3. Závěrečné období působení gnosticizmu v antickém světě, které představuje vznik, šíření a porážka manicheismu (na území Římské říše) jako náboženského systému vycházejícího z gnostického podhoubí. Toto období lze stanovit v rozmezí konce 3. až 5. století n. l.

Názory ohledně doby, do které klást onu ranou fázi existence gnosticizmu, se do značné míry liší. Za stěžejní pasáž je někdy v této souvislosti pokládán *První list Timoteovi*, jehož autorství je připisováno Pavlovi z Tarsu (ve skutečnosti však jde o dílo neznámého autora, který se Pavlovou autoritou pouze zastřešuje). Tento list (1 Tim 6:20) končí napomenutím: „Opatruj, co ti bylo svěřeno, Timoteji, vyhýbej se bezbožným řečem a protikladným naukám, které se lživě nazývají „poznání“.“ O tom, zdali toto místo hovoří o polemice s gnostiky, nebo pouze s těmi křesťany, kteří se oddávali mytologickým spekulacím ohledně biblického příběhu, se mezi badateli doposud vedou spory. Vyznění této krátké pasáže je hypoteticky slučitelné s oběma představami. Zdá se nicméně, že žádný pádnější důkaz ve prospěch existence gnosticizmu již v průběhu 1. století n. l. není k dispozici.

Hlasy, které soudí opak, jsou však stále poměrně hlasité a obvykle spatřují počátky gnosticizmu v židovském prostředí. Tato představa není sama o sobě nijakou novinkou, v systematické podobě ji poprvé formuloval již na sklonku 19. století německý badatel **Moriz Friedländer** (*Das vorchristliche jüdische Gnosticismus*, 1898), v této době si však nezískala větší odezvu. K jejímu znovuoživení došlo až díky nálezům autentických gnostických spisů po roce 1945. Zastánci židovského původu gnosticizmu (mezi nejvýznamnější patří **Birger Pearson** a **George MacRae**) argumentují přítomností četných židovských motivů nejenom v textech z Nag Hammádí, ale i výskytem gnostických motivů v dalších

dílech židovské literatury (především v mnohem pozdější židovské mystice – *kabale*). Mezi motivy židovské literatury, které nacházejí své ozvuky v gnostických textech, patří například:

- Popisy nebeského dvora a božího trůnu.
- Rozpracovávání angelologie.
- Motiv výstupu na nebesa (Elijáš a *merkava*, „vůz“, který jej vynáší do nebes).
- Představa o androgynii nebeského Adama.
- Role Sofie (Moudrosti) v židovské mudroslovné literatuře.
- Magické formule, objevující se v koptských gnostických textech, prozrazují silný židovský vliv (Jeú známý z Bruceho kodexu je patrně transkripce výslovnosti JHWH).

Rovněž skutečnost, že se v raně rabínské literatuře objevuje polemika s těmi, kteří zastávají učení o dvou silách v nebi nebo tvrdí, že Adam byl androgyn, by nasvědčovala tomu, že jistá možnost pro vznik gnosticizmu v židovském prostředí existuje. Faktem však zůstává, že žádný židovský text, který by v sobě důsledně výše zmíněné motivy spojoval a bylo by možné jej datovat před dobu působení velkých gnostických systémů, doposud nemáme. Otázkou rovněž zůstává, jak vysvětlit evidentní přítomnost mnoha židovských motivů v textech z Nag Hammádí. Znalost a zájem gnostiků byly evidentně hlubší než pouze povrchní, i tak nelze zcela nutně usuzovat na přímý židovský vliv (křesťané si například přivlastnili starozákonní texty a užívali je k prosazování svých myšlenek). Neobjasněný rovněž zůstává fakt existence nežidovských a nekřesťanských textů v knihovně z Nag Hammádí, mezi které patří především *Allogenés*, *Marsanés* a *Zóstrianos*. Proto zřejmě dává větší smysl hovořit o motivech, které mohly být z judaismu do gnosticizmu přejaty.

Pozornost byla proto obrácena i k vlastnímu křesťanskému kontextu. Stopy zapracovaných gnostických tendencí byly spatřovány v prologu *Janova evangelia* nebo v teologii Pavla z Tarsu. Zdá se však, že všechny tyto motivy lze vysvětlit bez nutnosti přímého gnostického vlivu.

Janovo evangelium bylo jako potenciálně gnostické spatřováno již v období antiky, jak to dosvědčuje Řígenův komentář právě k tomuto evangeliu, který je reakcí na podobně zaměřený komentář gnostika Hérakleona. Sám fakt, že ono Slovo (*logos*), které existuje již před počátkem světa a pochází od Boha, je neslučitelný s představou stvoření světa zlým a nevědomým Démiurgem. Rovněž gnostické prvky v Pavlově antropologii, spatřované v některých pasážích v jeho listech, lze, jak alespoň vyplynulo z důkladného roz-

boru těchto míst, odvodit z dobových představ normativního judaismu. Jde především o Ef 2:14–16 („Svou obětí odstranil zákon ustanovení a předpisů, aby z těch dvou, z žida i pohana, stvořil jednoho nového člověka, a tak nastolil mír. Oba dva usmířil s Bohem v jednom těle, na kříži usmrtil jejich nepřátelství.“) a Ef 4:13 („[a]ž bychom všichni dosáhli jednoty víry a poznání Syna Božího, a tak dorostli zralého lidství, měřeno mírou Kristovy plnosti.“).

Raně gnostické (?) systémy

Systematické pojednání o vzniku gnóze nám tak podávají pouze raně křesťanští hereziologové. Jejich celkovou koncepcí je nutné odmítnout jako nehistorickou, vystavěnou na utkvělé představě o jednom jediném počátku všech herezí. Přesto nelze informace, které nalézáme v jejich spisech, zcela ignorovat, protože obsahují velké množství jinak nedostupných a z historického pohledu pro vývoj gnosticizmu cenných informací.

Šimon Mág (též známý jako Simon z Gittai)

Podle informací hereziologů byl prvním gnostikem Šimon Mág, známý ze *Skutků apoštolských* (Sk 8.9–24). Justin Mučedník nám zanechal zprávu o tom, že ve 2. století n. l. se v Římě nacházeli lidé, převážně Samaritáni, kteří uctívali Šimona Mága jako „Prvního Boha“. Justin hovoří i o soše, kterou mu zasvětili na jednom z ostrovů na řece Tibeře. Vlivem šťastné souhry náhod byla tato socha patrně v roce 1574 nalezena, ukázalo se však, že Justinova informace není zcela pravdivá: socha nenesla nápis *Simoni deo sancto*, jak udává, ale *Semo Sanco deo fidio*. Byla tedy zasvěcena starému římskému bohu přísah, který byl obvykle ztotožňován s Jupiterem. Tento rozpor však nijak nevylučuje možnost, že si Šimonovi příznivci interpretovali tento nápis po svém a jeho uctívání má reálné historické základy. V této souvislosti nelze opomenout ani křesťanskou tradici o přítomnosti Šimona v Římě (apokryfní *Skutky Petrovy* 32) a jeho souboji charismatických schopností s apoštolem Petrem, který Šimon zaplatil životem (viz motiv ve výzdobě katedrály sv. Lazara v Auten v Burgundsku, Francie). Podle Hippolyta Římského zemřel Šimon poté, co se nechal naoko pohřbit, aby později mohl „zázračně“ vstát z mrtvých. Svůj troufalý čin však nepřežil (*Refutatio omnium haeresium* VI.20).

Justin rovněž podává první nástin Šimonova učení, který později rozšiřuje Eirénaios Lyonský. Podlé Eirénaia se Šimon pokládal za Vykupitele a působil spolu se svou družkou **Helenou**, bývalou prostitutkou z Tyru, kterou nazýval *Ennoia* a pokládal ji za po-

zemské vtělení první myšlenky, „padlé“ do hmotného světa, skrze kterou byli stvořeni archonti a ostatní nižší božské bytosti. Zvláště nápadný je tak nesoulad mezi obrazem Šimona ve *Skutcích apoštolských* a u hereziologů 2. století n. l., který vypovídá buď o zamlčení některých důležitých informací evangelistou Lukášem, nebo (pravděpodobněji) o skutečnosti, že Šimonova postava a učení byly gnosticizovány až druhotně v průběhu 2. století n. l.

Menandros a Saturnilos (Saturninus)

Na Šimona Mága podle informací hereziologů navazoval jeho žák **Menadros**, který rovněž pocházel ze Samaří. Podle kusých informací, které o jeho učení máme, se příliš neodchýlil od Šimona. Stejně jako on hlásal, že existuje Nejvyšší Bůh, který je nepoznatelný. Poznatelný je pouze Vykupitel, za kterého se prohlásil. V jeho skupině byl praktikován křest, který měl jeho stoupencům zajistit „nesmrtelnost“. Co však přesně bylo jeho obsahem, není zcela jasné.

O něco jasnější jsou naše znalosti o **Saturnilovi** (lat. **Saturninovi**), který pocházel ze Sýrie, patrně z Antiochie, a působil na počátku 2. století n. l. Jeho vztah k Menandrovi není jednoznačný, obvykle je považován za jeho žáka, jejich učení se však — alespoň podle obrazu, který poskytují hereziologové — na první pohled liší. Podle Saturnila byli svět a lidé stvořeni sedmi anděly, nikoli Nejvyšším Bohem. Saturnilos navíc tvrdil, že andělé stvořili lidi dobré, kteří mohli být spaseni (měli v sobě božskou jiskru), a zlé, kteří byli odsouzeni k záhubě. Roli vykupitele, zprostředkovatele poznání, hrál Kristus, jehož pojetí však bylo dokétické (Kristus sestoupil na člověka Ježíše v okamžiku jeho křtu). Saturnilos odmítal manželství a zakazoval svým následovníkům požívat maso. Jeho učení v sobě nese protižidovský osten: židovského Boha považoval za jednoho z andělů, stejně jako Satana. Na základě těchto údajů se zdá, že tento systém už lze pokládat za gnostický, neboť se v něm objevují motivy typické pro pozdější systémy (Markschies 2003: 79).

Kérinthos

Podle hereziologů působil na sklonku 1. století n. l. v Malé Asii gnostik **Kérinthos**. Podle tradice, jejímž autorem byl biskup ze Smyrny Polykarpos, byl současníkem apoštola Jana. Ten měl právě v důsledku polemiky s ním sepsat *Janovo evangelium*. Pozdější tradice však celý příběh obrátila a za autora tohoto evangelia označila právě kérinthovce. O Kérinthově učení máme jen málo informací, navíc velmi všeobecných. Rovněž on hlásal existenci Nejvyššího Boha a zastával dokétickou vizi Krista.

Karpokratés

Informaci o učení gnostika **Karpokrata** a jeho syna **Epifana** (zemřel ve věku 17 let), kteří působili v Alexandrii, nám podává Kléméns Alexandrijský. Informace jsou opět velmi kusé: karpokratovci prý pokládali manželky za společné vlastnictví nebo praktkovali homosexuální pohlavní styk. O něco více informací poskytuje Eirénaios Lyonský, podle kterého Karpokratovo učení rozšířila z Alexandrie do Říma jistá **Marcellina** (asi v roce 160 n. l.). Jeho popis karpokratovců mnohem lépe odpovídá našim představám o gnostické skupině. Karpokratovci v Římě rovněž tvrdili, že Nejvyšší Bůh je mnohem dokonalejší bytost než stvořitel světa. Vyznačovali se antinomistickým chováním (tedy zavrhováním působnosti jakýchkoli zákonů) a tíhli k libertinismu. Tvrdili, že duše musí dojít vysvobození skrze zdánlivě neřestný život, i kdyby k tomu potřebovala několik převtělení.

O tom, zda lze karpokratovce pokládat za gnostiky, se vedou spory. Informace, které podává Kléméns a Eirénaios jsou v mnoha bodech ve vzájemném rozporu. Podle Klémenta nepokládali svět za stvoření nižšího Boha, čímž by nesplňovali jednu z významných podmínek pro to, aby mohli být zařazeni mezi gnostiky.

Velké gnostické systémy 2. století n. l.

2. století n. l. lze pokládat za dobu, kdy vznikají nejvýznamnější gnostické systémy, nebo z této doby alespoň pochází jejich dochované texty. Za dva nejdůležitější gnostické směry, které budou pojednány samostatně, patří tzv. **setovská gnóze** (někdy též nazývaná jako „klasický gnosticismus“) a **valentinovská gnóze**. Kromě těchto velkých systémů, které můžeme (alespoň rámcově) propojit s některými texty z Nag Hammádí, vznikly v průběhu 2. století n. l. i některé další skupiny, které by neměly být v základním přehledu o vzniku a členění gnosticizmu opominuty. V této části studijních materiálů však nebude zmíněn **manicheismus**, který představuje závěrečnou fázi gnostického působení v pozdně antickém náboženském světě.

Basileidés

Basileidés je pokládán za prvního velkého představitele křesťanského gnosticizmu. O jeho životě toho víme poměrně málo. Působil v Alexandrii za vlády dynastie Antoninoviců (cca 117–161 n. l.) a hereziologové jej pokládali za žáka gnostika Menandra. Tato

linie se však nezdá příliš pravděpodobnou. Na základě polemiky Órigena Alexandrijského víme, že Basileidés byl literárně velmi aktivní a oblast jeho tvorby pokrývala mnoho žánrů, od evangelií a exegetických spisů až po žalmy a ódy. Po jeho smrti převzal vedení basileidovců jeho „skutečný syn“ **Isidóros**. Basileidovo učení se patrně příliš nerozšířilo mimo Egypt, skupiny jeho příznivců zde však podle zprávy Epifania ze Salamíny fungovaly ještě v průběhu 4. století n. l.

Rovněž o obsahu jeho učení toho příliš nevíme. Dva nejvýznamnější zdroje, které nás o jeho nauce informují, Eirénaios Lyonský a Hippolytos, si totiž navzájem protirečí. Eirénaios ji líčí jako dualistický systém, který vykazuje četné podobnosti s předchozími gnostickými školami konce 1. a počátku 2. století n. l., zatímco Hippolytos ji popisuje spíše jako přísně monistický systém důsledně ovlivněný řeckou filosofií. Tento rozpor se doposud nepodařilo přesvědčivě objasnit, na základě zlomků, které z Basileidova díla máme, však lze dát za pravdu spíše Eirénaiovi.

Podle Basileida je *Pléróma* tvořeno pěti anděly, kteří emanují („vyzařují“) z Nezrozeného Boha Otce: jejich jména jsou *Nús* (Duch, který na sebe bere podobu Krista), *Logos* (Slovo), *Fronésis* (Rozvážnost), *Sofia* (Moudrost) a *Dynamis* (Moc). Z posledních dvou pléromatických andělů vychází 365 aiónů (věčností), kteří v sestupném řádu reprezentují časovou a prostorovou vzdálenost mezi hmotným světem a Nezrozeným Bohem. Poslední z těchto aiónů je nazýván Abrasax (nebo Abraxas) a jde o boha židů, stvořitele světa a člověka. Aby mohla být božská podstata člověka vysvobozena, posílá Bůh Otec na svět Krista, který na sebe bere podobu Ježíše. Ježíš však není ukřižován, jeho místo na kříži nepozorovaně zaujme Šimon z Kyréné a Kristus se vrací zpět k Bohu Otci. Text z Nag Hammádí, který by mohl do určité míry reflektovat Basileidovu kosmologii a antropologii, je *Požehnaný Eugnostíos*.

Další zlomky z Basileidova díla rovněž dokazují, že se zabýval rovněž problémy praktické etiky, které plynuly především z jeho nauky o predestinaci: jen některé duše mohou dosáhnout spásy (ty, které v sobě zahrnují božské *pneuma*). Podle Epifania rovněž víme, že basileidovci slavili (některý den v lednu) Ježíšův křest, během kterého na něj sestoupil Kristus.

Markión ze Synopé

Markión ze Synopé patří bezesporu k nejvýznamnějším křesťanským teologům 2. století n. l. Stojí na pomezí pavlovského křesťanství a gnosticizmu a spory, kam jej skutečně zařadit, přetrvávají. Pocházel ze Synopé v Pontu, města na břehu Černého moře. Po otci zdědil loďářství. Cestoval po maloasijských přístavních městech, Efesu a Smyrně, kde se již tehdy podle pozdější tradice dostal do sporu s církevními autoritami. Přibližně v roce 140 n. l. přicestoval do Říma, opustil loďářské podnikání a stal se členem

římské církve. V roce 144 n. l. ji však by přinucen, po letitých sporech o správný výklad křesťanství, opustit. Na vyobcování reagoval založením vlastní církve, která — alespoň podle některých polemiků — představovala pro křesťanskou církev vážného konkurenta. Rozšířila se do všech částí Římské říše, její příznivci se označovali jako *markiónistai*. V některých částech přežila až do 5. nebo 6. století n. l. (v Sýrii), na západě zanikla již ve 4. století n. l.

Markiόν myšlenkově navázal na gnostika **Kerdóna**, který působil v Římě. Markiόν hlásal nesmiřitelný protiklad mezi Bohem Starého zákona a Bohem Spásy, o něm kázal Ježíš Kristus. Podle jeho soudu byl Bůh Starého zákona sice spravedlivý, ale krutý, zlostný a pomstyctivý. Bůh, kterého hlásal Kristus, byl naopak milosrdný, laskavý a beze zbytku dobrý. Aby se zjevil Bohu Starého zákona, vzal na sebe podobu Ježíše (měl zdánlivé tělo), byl ale Bohem Starého zákona ukřižován jako „výkupné“ za duše lidí, které si tak mohl vzít s sebou do své nebeské říše. Ježíš Kristus ještě před svým návratem na nebesa sestoupil do podsvětí a kázal zde uvězněným duším. Svým sestupem tak umožnil vysvobození mnohých, např. Kaina nebo obyvatel Sodomy.

Tento radikální dualismus je vedl rovněž k pozoruhodnému kroku, k vytvoření prvního kánonu křesťanských textů. Zcela ze své křesťanské Bible vyřadil spisy Starého zákona a zařadil do ní od židovských prvků očištěné Lukášovo evangelium a deset Pavlových (a pavlovských) listů. Spásu je možné získat přijetím Ježíše Krista (v tomto aspektu se velmi blíží Pavlovi) a asketickým životem.

O tom, zda je možné jeho učení pokládat za gnostické, lze do jisté míry pochybovat (May 2006: 766–767). Přítomen je sice protiklad mezi dvěma bohy, oba však existují od věčnosti současně. Bůh Starého zákona není zlý, jen přísný a v mnoha ohledech nevědomý. Naopak zcela chybí některé důležité gnostické motivy:

- Duše i tělo jsou pokládány za zkažené a hříšné, neobjevuje se představa o božské podstatě člověka.
- V jeho učení se nevyskytují mytologické spekulace.
- Nauka není tajná, ale otevřená. Markiόν zakládá církevní instituci, která se obrací ke všem bez rozdílu.
- Zdůrazňuje důležitost víry na úkor poznání.

Z těchto důvodů je patrně lepší klást Markióna mimo hlavní proud gnosticizmu 2. století n. l. Mnohem blíže měl v některých bodech ke gnosticizmu jeho žák **Apellés**, který vedl po jeho smrti římskou obec markionovců. Zavedl jedinstvo Boha a nauku o stvoření světa a člověka jedním z jeho andělů. Duše existovaly od věčnosti, byly však Démiurgem vlákány do fyzických těl. K jejich spasení bylo třeba Kristova vystoupení.

Apellés však odmítl dokétickou christologii. Ježíš Kristus podle něj měl lidské tělo, trpěl a zemřel na kříži.

Gnostické systémy „tří principů“

Zatímco většina gnostických systémů vycházela ve svém pojetí kosmu z „dualismu postaveného na monistickém principu“, některé systémy uznávaly existenci a působení tří nezávislých principů. Mezi tyto skupiny patří například **naasejci** a **peraté**.

Naasejci

Tato skupina je známa výhradně ze zprávy, kterou o nich a jejich učení zachoval Hippolytos Římský. Zdá se, že působili v Římě na sklonku 2. nebo na počátku 3. století n. l. Jejich jméno je odvozeno z hebrejského výrazu *nāchāš* (hebrejsky „had“). Členové této skupiny se údajně sami pokládali za „gnostiky“ a nazývali se jako „jediní, kteří znají hlubiny (Boží n. Moudrosti)“. Hippolytos ve svém *Refutatio* cituje část autentického naasejského textu, který je obvykle nazývaný jako *Naasejský traktát* (učený výklad mýtu o Attidovi). Naasejci uznávali existenci tří věčných principů:

1. *Preexistující princip*, který byl reprezentován v podobě Otce, Nebeského Adama nebo Neviditelného Ducha.
2. *Sám ze sebe existující princip*, který byl reprezentován v podobě Syna Člověka, Samozrozeného Adamase.
3. *Rozlitý Chaos* v podobě materiálního světa.

Nejvíce uctívali Syna Člověka, Adamase, kterého pokládali za bisexuální bytost a obraz, podle kterého byl stvořen pozemský Adam. Lidské duše podle naasejců pocházejí z Adamase, jakýmsi způsobem (naasejci jej pokládají za tajemství, které se člověk nikdy nedozví) však zůstaly uvězněny ve hmotě poté, co čtvrtý anděl Esaldeus (patrně zkomolenina biblického El-Šaddaj) uspořádal Rozlitý Chaos. Božská duše se však nenachází ve všech lidech. Naasejci rozlišují mezi člověkem andělským, který je „vyvolený“, *psychikem*, který je „povolán“, a *zemitým člověkem*, který je „zotročen“. Roli spasitele sehrává Adamas, který sestoupil do materiálního světa na osobu Ježíše, syna Marie, a hovořil ke všem třem skupinám lidí (neboť i Adamas sestává ze tří elementů: racionálního, psychic-

kého a materiálního). Podle tradice pocházelo naasejské učení od Marie z Magdaly, která jej obdržela od Jakuba, bratra Páně). O jejich praktickém chování toho víme jen málo. Zdá se, že praktikovali celibát. Podle Hippolyta rovněž uctívali hada.

Peraté

Peraté představují jednu z nezáhadnějších gnostických skupin. Hlavním pramenem je i v tomto případě Hippolytos Římský. Etymologie názvu hnutí je nejasná. Hippolytos jej odvozuje z řeckého slovesa *peraó* („projít skrz“), neboť příslušníci této skupiny se prý označovali jako *perasai* („ti, kteří pronikli (za hranice Říše zmaru)“). Další etymologickou možností je odvození jména z řeky Eufrat (Peratu). Za jejich zakladatele byl Hippolytem pokládán jakýsi Akembés (Kelbés) z Karystie.

Jejich učení je komplikované a podle Hippolytova shrnutí jej nelze vymezit zcela jasně. Zdá se však, že obsahovalo velmi silný astrologický element. Peraté tvrdili, že vesmír má trojdomou strukturu a skládá se ze tří světů. Její jednotlivé části nazývali jako:

1. Nezrozené bytí, nazývané jako Otcovská velikost (*Megestios patrikon*), která je nezrozená a reprezentovaná Bohem Otcem.
2. Samozrozenou, generující nekonečné množství sil, kterou reprezentuje Syn.
3. Zrozenou, která má materiální povahu a je tedy reprezentována Hmotou.

Roli Spasitele hraje Kristus, který vyšel z oblasti Nezrozeného bytí a stal se člověkem tří přirozeností. Sestoupil do třetího světa, aby zde shromáždil poztrácená semena věcí pocházejících z prvního a druhého světa. Třetí svět totiž jednoho dne zanikne (odtud jeho další pojmenování: „Říše zmaru“). Specialitou peratů byl výklad těch biblických pasáží, ve kterých se vyskytují hadi. Hada, který vystupuje v příběhu o Adamovi a Evě v ráji, například pokládali za jednu z podob Krista. Radikálně odlišné byly i jejich výklady dalších biblických událostí nebo postav (Exodu, Kaina, příběhu o Jákobovi a Ezauovi atd.).